

Ботанічний сад імені акад. О.В. Фоміна
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Сучасні фітосозологічні дослідження в Україні

Збірник наукових праць
з нагоди вшанування пам'яті
видатного фітосозолога, д.б.н.,
проф. Т.Л. Андрієнко-Малюк
(1938–2016 рр.)

Випуск дев'ятий

Київ
2025

УДК 582:502.211](082)

С 91

*Затверджено до друку Науково-технічною радою
Ботанічного саду ім. акад. О.В. Фоміна
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол № 3 від 27.11.2025 р.)*

- С91** **Сучасні** фітосозологічні дослідження в Україні: зб. наукових праць з нагоди вшанування пам'яті видатного фітосозолога, д-ра біол. наук, проф. Т.Л. Андрієнко-Малюк (1938–2016 рр.). — вип. 9; упоряд. В.П. Коломійчук; вступ. сл. В.П. Коломійчук. — К.: Університет «Україна», 2025. — 116 с.

ISBN 978-966-388-737-1

До збірника включено статті учнів та однодумців відомого українського ботаніка та фітосозолога — Тетяни Леонідівни Андрієнко-Малюк, які продовжують розвивати напрямок наукових досліджень, присвячений різним аспектам фітосозології.

Для науковців, фахівців заповідної справи, викладачів природничих дисциплін ЗВО, здобувачів освіти.

УДК 582:502.211](082)

Рецензенти: **Мінарченко В.М.** — завідувачка кафедри фармакогнозії і ботаніки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, д.б.н., проф.;
Любінська Л.Г. — професор кафедри біології та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, д.б.н., доц.;
Попович С.Ю. — професор кафедри ландшафтної архітектури та фітодизайну ННІ Лісового і садово-паркового господарства НУБіП України, д.б.н., проф.

Друкується в авторській редакції

ISBN 978-966-388-737-1

© Ботанічний сад імені акад. О.В. Фоміна
КНУ імені Тараса Шевченка, 2025

УДК 581.9 (477.53)

Коломійчук В.П.

д. б. н., доцент, заступник директора,

Ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

м. Київ, Україна

vkolomiychuk@ukr.net

Самородов В.М.

доцент кафедри захисту рослин,

Полтавський державний аграрний університет,

м. Полтава, Україна

Шиян О.О.

завідувач науково-дослідного експозиційного відділу природи,

Халимон О.В.

ст. наук. співроб. відділу природи,

Кизим С.Л.

ст. наук. співроб. відділу природи,

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського,

м. Полтава, Україна

Шиндер О.І.

к. б. н., с. н. с.,

Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка НАН України,

м. Київ, Україна

Шевера М.В.

к. б. н., с. н. с.,

провідний науковий співробітник,

Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України,

м. Київ, Україна

**ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ «АКАДЕМІЯ»
(КОЛИШНІЙ ЗАПОВІДНИК
«АКАДЕМІЧНИЙ (КАРЛІВСЬКИЙ) СТЕП»):
КРИТИЧНІ НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Kolomiichuk V.P., Samorodov V.M., Shiyan O.O., Halimon O.V., Kygum S.L., Shynder O.I., Shevera M.V. "Academy" natural monument of local level (former "Akademic (Karlivskyi) steppe reserve)": critical notes on the history of research. A retrospective of research on the Academy (Karlivskyi) steppe in the Poltava region is presented. The role of research scientists in its preservation and conservation is shown. The features of the current state of the phytobiota of the natural monument

“Academy”, created on the territory of the former reserve, are characterized

Key words: history, protection, plant cover, nature monument, Poltava Region.

Вступ. Наукове значення одного з перших державних заповідників України «Академічного (Карлівського) степу» (20-ті роки ХХ ст.), тепер — комплексна пам’ятка природи місцевого значення «Академія» полягає в тому, що він представляє собою варіант «барвистих» Полтавських степів — еталонних залишків справжнього різнотравно-типчаково-ковилового степу на межі Лівобережного Лісостепу та Степу України, що зберігся дотепер як цінний у флористичному, фітоценотичному та екологічному аспектах передусім зі збереженою первинною структурою та видовим складом автохтонних природних степових фітоценозів з рідкісними видами рослин.

Нині, на частині території «Академічного степу» існує комплексна пам’ятка природи місцевого значення «Академія», затверджена рішенням Полтавської облради «Про додатковий перелік заповідних територій та об’єктів області» від 20.12.1993 р., площа — 33,6 га (<https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-16.html>). Більша частина «Академічного степу» розорана. Важливим є те, що на території нині існуючої пам’ятки природи зберігається генетичний фонд аборигенних популяцій степових видів рослин, що є важливою основою для відновлення деградованих екосистем, особливо тепер, коли аналізований об’єкт природно-заповідного фонду країни суттєво трансформований внаслідок інтенсивного землекористування. Також ця територія має історичне значення — як один з перших об’єктів охорони, а також тривалого дослідження: М.Ю. Войтойніс, 1911; С.О. Іллічевським, 1919, 1923–1927, 1940 рр.; М.Ф. Ніколаєвим, 1926 р.; Д.К. Зеровим, П.Ф. Оксіюком, 1927–1930 рр.; Є.М. Лавренком, 1928; Ю.Д. Клеоповим, П. К. Заморієм, 1931 р.; М.І. Гавриленком, 1941–1945 рр.; М.Д. Литвиною, 1984 р.; Д.С. Івашиним, В.Г. Осадчим, Л.Д. Орловою, С.Л. Кигим, О.В. Верниченко, 1987 р.; Т.Л. Андрієнко, І.А. Коротченко, О.М. Байрак, 1993 р.; Н.О. Смоляр, 2008, 2010 рр., М.В. Слюсарем, 2008 р.; Л.М. Булавою, 2010 р.; О.В. Халимон, Л.В. Чеботарьовою, 2016 р. Це важливо для

послідовного відображення стану рослинності цієї заповідної території — еталонної для степових екосистем Полтавщини. Отже, цілинна ділянка пам'ятки природи «Академія» репрезентує унікальні залишки первинного степового ландшафту, які мають високу флористичну, фітоценотичну, генетичну та історико-наукову цінність, яку слід зберегти.

Метою цього повідомлення є аналіз та узагальнення історичних даних щодо формування та проведених на території «Академічного (Карлівського) степу» досліджень впродовж його існування.

Матеріали і методи дослідження. В основу нашої розвідки покладено як опрацьовані історико-архівні матеріали, зокрема Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, наукової бібліотеки та гербарію Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (KW), гербарію Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (PW), так і дані флористико-геоботанічних досліджень, які виконані В. П. Коломійчуком, О. І. Шиндером та М. В. Шеверою маршрутно-польовим способом упродовж 2023–2025 рр. Назви видів рослин подані згідно POWO (<https://powo.science.kew.org/>).

Результати та обговорення. Фіторізноманіттю аналізованого об'єкту природно-заповідного фонду України присвячена низка публікацій, але більшість інформації, яка в них подана, потребує критичного переосмислення та уточнення.

Так, у деяких публікаціях, зокрема й щодо історії вивчення флори території «Академічного» степу, зазначається, що початок досліджень пов'язаний з Й. А. Гюльденштедтом (*Güldenstädt*, 1787, 1791) та А.М. Красновим (1891) (Природознавець Гавриленко ..., 2009). Але аналіз їх праць не виявив згадки власне про цю територію, котра в ті часи була віддалена від торгових шляхів і великих населених пунктів, а у роботах А. Краснова періодично згадується лише центр колишнього Костянтиноградського повіту, в межах якої знаходилася ця територія.

Процес становлення та оформлення заповідника у Лип'янці був тривалим і непростим. Слід зазначити, що Полтавське Губернське земство одним із перших стало цікавитися організацією заповідників. Для цього ще у 1913 р. воно здійснило низку звернень до відповідних установ про організацію заповідників, отримання Губернським земством права на розпорядження ви-

лучених заповідних територій і формальним порядком установи заповідних ділянок (Василюк, 2017). До цієї важливої справи урядники долучили співробітників Природничо-історичного музею Полтавського Губернського земства. Вже тоді у 1913 р. керівництво останнього звернулося з природоохоронним листом до читачів журналу Полтавського товариства сільсько-го господарства «Хуторянин» із проханням збирати різнопланову інформацію про ще вцілілі пам'ятки природи, серед яких першими були названі цілині степи губернії (От музею Полтавського губернського земства, 1913). Вже 16 грудня 1913 р. на зборах Полтавського губернського земства завідувач Музеєм М.Ф. Ніколаєв виступив з доповіддю про охорону пам'яток природи краю. Згодом у 1914 р. за клопотанням Полтавського земського зібрання Управою було виділено 400 рублів для проведення конкурсу на популярну брошуру про охорону природи, в якій слід було дати опис заповідним об'єктам: степовим, лісовим і болотним (Шарлемань, 1921).

У подальшому, коли при Музеї навесні 1918 р. стараннями В.І. Вернадського було створене Полтавське товариство любителів природи, воно поставило за мету сприяти своєю діяльністю «науковому вивченню місцевого краю, охороні пам'яток природи та природних багатств» (Кигим, Самородов, Чеботарьова, 2018).

У серпні 1918 р. в Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд природодослідників України, на якому серед інших В.Ф. Ніколаєв виступив з доповіддю «Охорона пам'ятників природи на Полтавщині». По ній, зокрема, Валентин Федорович пропонував зробити окремо постанову про утворення з Карлівського та Струківського степів одного заповідника, з чим з'їзд і погодився (Бризгалін, 1919). Невідомо через що у подальшому ці два унікальні степові масиви, про які так клопотався В. Ф. Ніколаєв, не були об'єднані в один заповідний об'єкт. Відомо лише про те, що у 1920 р. степ у околицях Лип'янки був підпорядкований Карлівському цукровому комбінату. Саме ця установа у 1920 р. передала 200 десятин (218 га) цих земель для подальшого заповідання до Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) (НА ПКМ імені Василя Кричевського, 1944).

Заповідник був створений і переданий у відання ВУАН у 1922 р. і отримав назву «Академічний степ» (Карлівський степовий заповідник). Знаний фахівець із заповідної справи того

часу М.С. Шалит відмічав, що «Академічний степ» належить до барвистих типчаково-ковилових степів і лежить в районі надсамарських степів. «Рослинне вкриття утворюють типчина та інші трави; є степові чагарі — бобчук (дикий мигдаль), багато барвінку. З птахів цікаві: дрофи, степові жайворонки» (Шалит, 1932). На жаль, вже у такому статусі заповідна площа «Академічного степу» зменшувалась. У 1925 р. під час передачі заповідника Полтавським Окраземуправлінням після землевпорядження до ВУАН цілина мала розміри лише 154 десятини 251 саженив (168,13 га), бо ВУАН практично не охороняла його, тож поступово місцеві господарства розорали частину заповідної території. У березні 1929 р. відбулася передача Лип'яківського степу Полтавському Державному Музею ім. В.Г. Короленка (нині — Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) і Полтавського Округового Відділу Всеукраїнської спілки Мисливців та Рибалок для посилення охоронного режиму. У середині 30-х рр. ХХ ст. Академія Наук відмовилась від свого заповідника «Академічний степ». Згідно постанови РНК УРСР від 28 грудня 1935 р. він був переданий колгоспу «Червоний Борець». Останній поступово розорав майже половину заповідника. 23 лютого 1937 року нерозорані залишки заповідника поновили рішенням Харківського облвиконкому як об'єкт охорони місцевого значення. Це ж рішення було продубльоване 17 січня 1938 р. постановою оргкомітету Верховної Ради УРСР по Полтавській області. Охорону заповідника було покладено на Полтавський Державний Музей ім. В.Г. Короленка (Халимон О.В., Смоляр Н.О., 2022). Принагідно зазначимо, що Полтавський краєзнавчий музей був першим в Україні серед двох музеїв, у підпорядкуванні яких були заповідники (Пам'ятки природоохоронної літератури...2019).

Одним із перших, хто неодноразово цілеспрямовано обстежував степові ділянки на Полтавщині, в тому числі і «Академічний степ», був ботанік С.О. Іллічевський (Халимон, 2011, Самородов, Халимон, 2021). Цікаво, що у публікаціях Сергія Олімпійовича ми знаходимо згадку про ще одного колектора, який збирав раніше (у 1911 р.) гербарій на неораних цілинних степах Констянтиноградського повіту. На етикетках були вказані місця зборів Карлівка, скоріш за все, маючи на увазі Карлівський степ у Лип'янці, а також Струківська

цілина. Ці збори належали тодішньому практиканту Музею Миколі Войтойнісу. С.О. Іллічевський зазначав, що переважно вказаний гербарій був визначений В. Талієвим (Іллічевський, Гербарій...1928, 1929). На жаль, ці гербарні зразки до нашого часу не збереглися.

Відомо, що Сергій Олімпійович тісно співпрацював з Українським Комітетом охорони пам'яток природи, заснованим при Народному Комісаріаті Освіти у 1926 р. Основним завданням Комітету було дослідження та детальне вивчення на території України унікальних природних куточків з метою їх подальшого заповідання. З 1927 р. Комітет почав видавати збірник «Охорона пам'яток природи на Україні», вже у першому томі якого були надруковані анкети для збирання відомостей про цілини, ліси, болота та торфовища, озера, ботанічні сади, дендрологічні парки та окремі меморіальні чи старі дерева (Охорона пам'яток природи..., 1927). Анкети були розроблені відомим ботаніком, Харківським крайовим інспектором охорони природи Є.М.Лавренком, в майбутньому знаним ботаніком-академіком.

За дорученням Харківського крайового Комітету охорони природи у 1927 р. С. О. Іллічевський провів детальне експедиційне обстеження цілинних степів Полтавщини. У квітні-вересні 1927 р. він здійснив 15 виїздів до Червоноградського, Карлівського та Лубенського районів. Він зробив детальні геоботанічні описи Струківської, Розумівської, Ланнівської цілин, «Академічного степу» поблизу Лип'янки та інших цікавих об'єктів. Дослідник склав загальний список рослин, що зустрічались на обстежених степових ділянках. Він нараховував 198 видів. Зібраний під час експедицій гербарій найбільш характерних і найцікавіших рослин науковець передав до Харківського ботанічного саду. Результати досліджень С. О. Іллічевський подав до другого тому збірника «Охорони пам'яток природи на Україні», який був повністю присвячений степовим пам'яткам природи та степовим заповідникам (Іллічевський, 1928).

Принагідно хотілося б відзначити, що дослідженням степів Полтавщини Сергій Олімпійович займався і раніше, спочатку це були епізодичні виїзди у травні-червні 1919 р., більш детально вивченням цікавих степових ділянок на території краю С. О. Іллічевський займався у 1923–1926 рр.,

коли здійснив 35 виїздів. Він розпочав свої дослідження з Костянтиноградського повіту — степового району історично пізно заселеного, де ще залишилось чимало шматків цілинного степу. С.О. Іллічевський виявив на Полтавщині десять цілинних ділянок із добре збереженою флорою, вивчив їх видовий склад, зробив геоботанічні описи та шість років поспіль здійснював моніторинг на них. Під час екскурсій вчений збирав гербарій. Відомо, що збори за 1924 р. він передав до Українського Ботанічного Товариства, а результати своїх досліджень степів південної частини Полтавщини представив на II Всесоюзному з'їзді ботаніків у січні 1926 р. Цікаво, що у фондах Полтавського краєзнавчого музею до нашого часу збереглася невеличка частина зборів С.О. Іллічевського, переважно за 1923 рік із Костянтиноградського повіту. Вчений зазначав, що до Першої світової війни на Полтавщині були величезні простори цілинних степів. Такі цілини, як Струківська, Карлівський степ, цілина Гамовецького вимірялися багатьма тисячами десятин споконвічного степу. С.О. Іллічевський із сумом писав: «Після війни значна частина степу була розорана, але ще 1923 року цілина Гамовецького мала площу у 800 десятин, рештки Струківської та Карлівської цілин були понад 200 десятин кожна» (Халимон, 2011). Вчений активно опирався потугам господарників розорати на Полтавщині останні ділянки цілинних степів (Вернадский, 2011–2012; Самородов, Халимон, 2020, 2021).

Деякі відомості про весняну флору заповідника знаходимо в роботі завідувача ботанічним кабінетом Полтавського інституту народної освіти М.Ф. Ніколаєва за 1927 р. І хоча він тут побував лише один раз 18 квітня 1926 р., проте залишив цікаву інформацію. Дослідник пише, що «Академічний степ» вкрито дереном степових злаків і по ньому місцями розкидано плямами *Adonis vologensis*. А ось *Adonis vernalis* йому знайти не вдалося. На пониженій частині ділянки смугою, не далі, як 60 кроків від берега річки Лип'янки, розкидано групами *Crocus variegatus* і є одна пляма *Bulbocodium ruthenicum*. Між ними у великій кількості зростає *Gagea pusilla*. На ділянках, де ночує худоба (тирло), дуже угноєних, *Crocus* зникає, а кількість *Gagea* збільшується, також збільшується кількість квіточок у її квітконосах. М. Ф. Ніколаєв зазначає, що між дереном де-неде висунулися *Hyacinthus leucophaeus* і розетки листя *Statice*

tatarica. Степовий чагарник на цій ділянці цілком відсутній» (Ніколаєв, 1927).

Від 1927 по 1930 рр. на ділянці працювали співробітники Ботанічного музею ВУАН Д.К. Зеров і П.Ф. Оксіук, про що свідчать, наприклад, збори, які зберігаються в Гербарії КВ, а також посилання на публікацію (Зеров, Голицинський, 1931), але вона авторами не знайдена.

У роботі Є.М. Лавренка (1928) охарактеризовано значення охорони степів, наведені основні риси рослинності степів України, розглядаються питання організації степових заповідників, серед яких згадується й Академічний степ біля Лип'янки. Ця важлива робота у подальшому дала свої наслідки. На початку 30-х років в Україні вперше опубліковано зведення щодо державних природних заповідних об'єктів (Шалит, 1932), згідно якого в УРСР на 1930 р. нараховувалося 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення), зокрема степових — 21.

Зауважимо, що з 1932 р., під час подій, пов'язаних із голодомором в Україні, діяльність ВУАН була значною мірою паралізована, а наукові установи, зокрема заповідники, не використовувалися за своїм призначенням. На думку М.В. Шарлеманя (1932), це було наслідком цілеспрямованої політики радянської влади, яка використовувала ці установи передусім як джерело продовольства та людських ресурсів, а не для наукових досліджень.

У 1931 році Академічний (Карлівський) степовий заповідник разом із геологом П.К. Заморієм досліджував ботанік Ю.Д. Клеопов. Він зробив опис 27 пробних площ у межах степу та 13 — на солонцях, солончакових луках і болотах, намагаючись якнайповніше охопити всі наявні комплекси заповідника (Клеопов, 1934). При характеристиці плакорних степів заповідника Ю.Д. Клеопов вказував на їх гетерогенний характер, спричинений тривалим випасанням худоби. Внаслідок цього він відніс цей степ до гігrotичного підтипу ковилово-лучних степів з характерними видами такими як *Stipa lessingiana*, *Caragana frutex*, *Salvia nutans*, *Adonis wolgensis*. Також він навів особливості рослинності степу, вказавши основні домінанти плакору, «кургану або могили», степових схилів і «шлейфів» (*Festuca valesiaca*, *Agropyron pectinatum*, *Koeleria cristata*, *Poa angustifolia*, *Stipa capillata*, *S. lessingiana*, *S. pennata*) та харак-

терних представників різнотрав'я (*Centaurea scabiosa*, *Echium russicum*, *Euphorbia stepposa*, *Filipendula vulgaris*, *Medicago falcata*, *Phlomis tuberosa*, *Salvia nutans*, *S. nemorosa*, *Stachys recta*, *Onosma tinctoria*, *Trifolium alpestre*, *T. montanum*), вказавши різні аспекти степу (ранньолітній і ранньоосінній). Автор вказує на поширення тут невластивих для різнотравно-типчакково-ковилових степів (за Ю.Д. Клеоповим — ковилово-лучних) північних степових видів — *Stipa pennata*, *Anemone sylvestris*, *Iris hungarica*, *Clematis integrifolia*, *Hieracium cymosum*. У згаданому нарисі зроблено акцент на приналежності степу до Орільсько-Самарської форми, яка займає проміжне положення між Бузько-Дніпровськими та Переддонецькими степами. Також ним детально охарактеризовано рослинність депресій степу — солонців, солончакових лук і мулуватих боліт, описано низку профілів через ці елементи ландшафту. Тут виділено типчакково-лукуваті та покісницеві солонці, покісницево-айстрові солончаки, лисохвістні, тонконогові та мітлицеві болотисті луки, кугові, рогозові та очеретяні болота. Окремо наведено характеристику рослинності п'ятирічних перелогів у південно-західній частині заповідника з переважанням *Lactuca serriola*, *Atriplex prostrata*, *A. tatarica*, *Cirsium arvense*. На основі своїх розвідок Ю.Д. Клеопов склав схематичну карту рослинності заповідника (рис. 1).

Рис. 1. Картохема рослинності Карлівського степового заповідника ВУАН (Клеопов, 1934)

Ю.Д. Клеопов наголошував на непересічному значенні Карлівського степового заповідника, як території, з якої «черпатимуть матеріал наші селекційні заклади для потреб сільськогосподарства», модельної ділянки з дослідження ґрунтів (Клеопов, 1934). Виходячи з цього, він планував подальшу роботу з стаціонарних досліджень за динамікою рослинності, вивчення біології видів, кореневих систем, систематичного складу флори, корисних рослин, подальших регіональних геоботанічних досліджень.

Здійснити ці задуми в умовах 30-х рр. ХХ ст. було не так то просто. Підтвердженням цьому є доповідна записка С. О. Іллічевського від 27.06.1937 р. про стан справ, яку здійснювало на заповідній території керівництво колгоспу «Червоний борець» Лип'янської сільради Карлівського району. Наводимо мовою оригіналу: «Колгосп має право випасу та покосу, але не має права заорювати, проте така можливість не виключена, особливо маючи на увазі настрої зав. РЗВ [районний землевпорядний відділ], який неприховано вороже ставиться до ідеї заповідника і в розмові зі мною двічі, або тричі підкреслив, що передача заповідника колгоспу зв'язана була «з нашими (РЗВ) неодноразовими клопотаннями про ліквідацію заповідника», і казав, що колгосп «може і заоре цю землю» (НА ПКМ імені Василя Кричевського, 1937–1946, арк. 3).

Важливим для розуміння ситуації зі збереження довоєнного стану Академічного степу є архівний документ — «Акт обстеження», в якому вказано «... оглянули 14 серпня 1940 р. цілину (так звану Академічну цілину) біля колгоспу «Ч. Борець» і прийшли до висновку, що південна частина цієї цілини сильно розбита надмірним випасом та забур'янена, що дуже знижує її науково-господарську цінність, тому зберігати надалі південну частину цієї цілини в її сучасному вигляді недоцільно, що ж до північної частини цієї цілини, частини, що прилягає до колишнього будинку Академії і має площу 70 га, то ця частина зберіглась значно краще і уявляє собою велику цінність, як єдина споконвічна цілина Полтавської області і, що має винятковий інтерес з ботанічного та ґрунтознавчого боку (з точки зору вивчення процесів утворення чорноземлі), а також як об'єкт для практичних занять та проходження практики студентами Полтавських і Харківських вузів. Хоча огляд цілини відбувався в кінці літа, коли більшість степових

рослин остаточно вигорає і самий огляд був дуже короточасний, все ж таки на цілині констатовано було багато степових рослин, як кермек степовий (*Statice tatarica*), степові півники (*Iris pumila*), листя різних ковилів (*Stipa capillata* S. *lessingina*), фітеума (*Phyteuma canescens*), степові дзвоники (*Campanula sibirica*) і більш звичайні рослини степового характеру (*Salvia aethiopis*, *Thymus marschallianus*) тощо, а на зниженнях солончакові рослини як *Statice gmelini*, *Aster tripolium* тощо, бо рослинність цієї ділянки досить різноманітна і уявляє собою комплекс степових і солончакових форм. Отже північна частина цієї цілини уявляє собою великий інтерес з наукового боку і її доцільно використовувати тільки як сінокіс, припинивши на ній випас, який поступово засмічує її бур'янами, як це вже сталося з південної частиною, тому доцільно виділити північну частину площею 70 га виключно під сінокіс (без випасу), а що до південної частини, то засіб використання її вирішити колгоспу «Червоний борець» зазначивши, що теперішній засіб використання /надмірний випас/ заслуговує засудження, як що не будуть внесені корінні зміни у це використання (Підписано: Ботанік Іллічевський; Представник Полтавського музею Кутова; Агроном ОблВЗУ Опанасенко; Агроном РайВЗУ Данілевський; Представник ОблВЗУ Константинов; Голова колгоспу «Червоний борець») (НА ПКМ імені Василя Кричевського, 1937–1946, арк. 12, 12 зв.).

До Акту обстеження С.О. Іллічевський додає картосхему території колишнього заповідника (рис. 2), пізніше опубліковану у книзі В. Самородова та О. Халимон (2021), згідно якої 50% території заповідника у довоєнний час було розорано.

Ще гіршу ситуацію з заповідною ділянкою «Академічного степу» описує у Довідці про Лип'янський цілинний степ Р.Я. Грубіна (завідувачка відділу природи Полтавського краєзнавчого музею), складену на підставі його обстеження 18 вересня 1952 р., яке подаємо мовою оригіналу: «... Площади Липянской степи — более 180 га, из них 15,3 га были заняты прудами, которые сейчас уже почти высохли. Степь представляет собой равнину, с небольшой возвышенностью к северо-восточной стороне. Часть степи с западной стороны занимает речка Липянка, в данное время значительно пересохшая. Липянская целинная степь находится в ведении колхоза им Хрущева (объединенного). До объединения колхозов эта земля

находилась в ведении колхоза «Червоний Борець», который волился в колхоз им. Хрущева. Колхозу «Червоний Борець» эта земля была передана в 1936 году, а до этого находилась под наблюдением и охраной Украинской Академии наук. Из всей не вспаханной площади степи осталось около 80 га, но и эта площадь используется колхозом как пастбище для колхозного стада (600 голов) и для скота колхозников. В сентябре 1952 года степь представляла собой выгоревшее и вытоптанное скотом пастбище. Вспаханная часть степи засеивается в основном зерновыми культурами. Нетронутой осталась узкая полоска — шириной 1,5 м, длиной до 1000 м, идущая вдоль лесных посадок, возрастом 4 года, окаймляющих степь с двух сторон. На этом участке еще можно встретить отдельные экземпляры степной растительности, характерной для целинной степи. Здесь еще можно встретить: ломонос, степной барвинок, степной шалфей, ковыль, клубнику, чебрец, молочай полевой, одуванчик, подорожник мелкий и др. Памятник природы Липянская целинная степь представляет большой интерес с двух сторон,

Рис. 2. Картосхема території «Академічного» степу, складена С. Іллічевським (1940 р.)

с ботанической и почвообразовательной. Однако, о чем свидетельствует последнее исследование, от нее скоро не останется и следа. Из беседы с председателем колхоза им. Хрущева т. [прізвище пропущене] и полеводом колхоза тов. Моторным я выяснила следующее. Земля передана колхозу в 1936 году, в полное их распоряжение, налоги взимаются с этой земли полностью. Оставить хоть небольшой участок целины, не используя ее для пастбища им не выгодно, да и никто им не давал такие указания» (НА ПКМ імені Василя Кричевського. 1952. Арк. 1, 2).

Після цього планомірних досліджень «Академічного степу» не проводили, лише у 80-х рр. ХХ ст. здійснювалися поодинокі виїзди науковців Музею (М.Д. Литвинова, С.Л. Кигим, О.В. Верниченко (О.В. Халимон) разом із представником Управління охорони природи по Полтавській області (В.Г. Осадчим) та науковцями-ботаніками Д.С. Івашиним і Л.Д. Орловою (Кигим, Самородов, 2025).

На початку 90-х років ХХ ст. науковцями Міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи Інституту ботаніки НАН України, яку очолювала Т.Л. Андрієнко, була обґрунтована оптимізація природно-заповідної мережі України. У 1992–1995 рр. за ініціатииви Держуправління екобезпеки у Полтавській області створювалися нові об'єкти природно-заповідного фонду. Керівництво цим процесом було покладено на науковців лабораторії. У 1993 р. було заплановано пошук і обстеження степових ділянок у південно-східній частині області (Чутівський, Машівський, Карлівський райони), де проходить межа між Лісостеповою і Степовою зонами. Т.Л. Андрієнко зауважила, що пріоритетним завданням є виявлення степових ділянок, а також обстеження залишків колишнього, одного з перших заповідників України — «Академічного степу», який був створений з метою збереження цілинних Полтавських степів. Перший виїзд на територію згаданого об'єкту було здійснено на початку квітня 1993 р., під час якого О.М. Байрак виявила чисельну популяцію *Crocus reticulatus*. Наступне обстеження ділянки відбулося у травні 1993 р. за участі Т.Л. Андрієнко. На жаль, ділянки, що прилягали до заболочених берегів малої річки Лип'янка, внаслідок інтенсивного випасу часті втратили вигляд колишнього степу. У рослинному покриві цієї території панували рудеральні угруповання, серед яких

поодинокі або групами траплялись типові степові рослини (*Adonis wolgensis*, *Caragana frutex*, *Euphorbia stepposa*, *Festuca valesiaca*, *Phlomis tuberosa*, *Salvia aetjiopis*, *S. nutans*). Про колишній степ «нагадували» колонії ховрахів. Незважаючи на деградований стан рослинності, Т.Л. Андрієнко висловила думку про доцільність надання дослідженій території статусу комплексної пам'ятки природи під назвою «Академія» (Байрак, 2017). Саме тому, у 1993 р., рішенням Полтавської обласної ради цій цілинній ділянці було надано природоохоронний статус комплексної пам'ятки природи місцевого значення «Академія» (Халимон, Смоляр, 2022).

Проведені у ХХІ ст. флористичні обстеження залишків цієї пам'ятки природи в околицях с. Лип'янка (Байрак та ін., 2017; Коломійчук та ін., 2025) засвідчують, що принаймні *Iris pumila*, *Phyteuma canescens*, як і *Echium russicum*, *Onosma tinctoria*, *Paeonia tenuifolia*, пірчасті ковили, про які згадують С.О. Іллічевський та Ю.Д. Клеопов, з великою долею ймовірності, зникли. Принаймні польові дослідження, проведені у 2023–2025 рр. В. П. Коломійчуком, О. І. Шиндером та М. В. Шеверою не підтверджують їхню представленість в рослинних угрупованнях «Академічного степу».

Нині, внаслідок обстеження цієї території у різні пори року зазначеними вище дослідниками встановлено наявний видовий склад флори «Академії». За понад 100 років дослідження у публікаціях вказувалася різна кількість видів рослин, що пов'язано з трансформаційними процесами, розорюванням території, і що спричинило зникнення низки видів природної фракції флори, а також потрапляння на неї нових чужорідних видів. Початково Ю.Д. Клеопов вказував для заповідника близько 220 видів судинних рослин (Клеопов, 1934). У одній із останніх робіт, яка стосується опису Карлівщини (Халимон, Смоляр, 2022), для «Академії» наводиться близько 400 видів рослин, що були зазначені в картці первинного обліку Державного Кадастру України на цей природно-заповідний об'єкт (Картка, 2008). У підготовленому нещодавно конспекті флори пам'ятки природи наводиться 290 таксонів із 48 родин (Коломійчук та ін., 2025). Деякі небагаточисленні збори із «Академічного степу» зберігаються у Національному гербарії України Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного (KW) та гербарії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя

Кричевського (PW), зокрема: *Allium waldsteinii*, *Bromus inermis*, *Crocus reticulatus*, *Iris halophila* та інші.

За віковий період відбулися суттєві зміни цієї території, зокрема й у рослинній компоненті:

- впродовж 30–50 рр. XX ст. розорано близько 4/5 території степу;

- зникла низка типових степових видів рослин;

- суттєво збільшилася частка видів адвентивних рослин, у степових угрупованнях активно поширилися *Anisantha tectorum*, *Bromus squarrosus*, *Cardaria draba*, *Erigeron canadensis*, *Melandrium album*, *Sisymbrium loeselii* та ін., порушені ділянки степу активно заселяють *Artemisia absinthium*, *Descurainia sophia*, *Cirsium arvense*, *Conium maculatum* та ін., у лучні та прибережно-водні ценози активно проникли *Erigeron annuus*, *Melandrium album*, *Typha laxmannii*, *Xanthium albinum* та ін.

- формуються та поступово збільшуються площі, зайняті чагарниковими степами за участі *Caragana frutex* у північно-східній частині пам'ятки природи;

- зменшується роль *Festuca valesiaca* та інших дернинних злаків у степових угрупованнях, разом з тим збільшується частка кореневищних злаків таких як *Bromopsis inermis*, *Elytrigia repens*, *Poa angustifolia* та ін.

- з'явилась низка нових видів, тому вперше фіксуємо появу у степу *Acer negundo*, *Elaeagnus angustifolia* та *Fraxinus pennsylvanica* на порушених та засолених екотопах (Коломійчук та ін., 2025).

Висновки. Підсумовуючи все викладене, слід відмітити, що територія колишнього заповідника «Академічний (Карлівський) степ» — нині комплексна пам'ятка природи місцевого значення «Академія» — досліджується науковцями вже понад 100 років.

За цей період встановлено історичні віхи розвитку заповідання вказаної території. При цьому можемо констатувати, що через декілька критичних періодів, ця пам'ятка природи дійшла до нас у досить трансформованому стані, але у певній мірі була збережена завдяки самовідданій праці співробітників Полтавського Музею.

З'ясовано особливості флористичного та ценотичного різноманіття «Академії», виявлено загальні тенденції розвитку

рослинного покриття, показано цінність цієї території у природно-заповідному фонді області та необхідність запровадження низки заходів для її подальшого збереження та охорони.

Подяки. Автори щиро вдячні О. Василюку (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України), к.б.н. Д. Давидову (Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України) за консультації та допомогу в отриманні інформації.

Список літератури

1. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (НА ПКМ імені Василя Кричевського). 1937–1946. Ф. 01. Спр.02. 22 арк.
2. НА ПКМ імені Василя Кричевського. 1934. Ф. 01. Спр. 22. 27 арк.
3. НА ПКМ імені Василя Кричевського. 1944. Ф. 01. Спр. 23. 22 арк.
4. НА ПКМ імені Василя Кричевського. 1952. Ф. 02. Спр. 29. 2 арк.
5. Байрак О.М. Роль Т.Л. Андрієнко у збереженні Карлівських степів (Полтавська область). *Сучасні фітосозологічні дослідження в Україні: збірник статей з нагоди вшанування пам'яті видатного фітосозолога, проф. Т.Л. Андрієнко-Малюк (1938–2016 рр.)*. Київ: Талком, 2017. С. 5–11.
6. Байрак О.М., Проскурня М.І., Стецюк Н.О. та ін. Еталони природи Полтавщини: розповіді про заповідні території. Полтава: Верстка, 2003. 212 с.
7. Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні. Книга 2. Полтава, 1919. С. 22.
8. Василюк О. В. Микола Шарлемань: напровесні заповідної справи. Київ, 2017. 420 с.
9. Вернадський В.І. 2011–2012. Листування з українськими вченими [Листування з С.О. Іллічевським] / Ред. рада: Б.Є. Патон (голова) [та ін.]. Київ: [б. и.], (Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського; т. 2) (До 150-річчя від дня народження видатного вченого і мислителя акад. В.І. Вернадського). Т. 2; Кн. 2: Листування: Д-Я / редкол.: О.С. Онищенко (голова) [та ін.]; авт. уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, В.Ю. Афіані [та ін.]. 742 с.
10. Історія Національної академії наук України (1934–1937): Документи і матеріали. / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ: НБУВ, 2003. 831 с.

11. Іллічевський С. Цілинні степи південної Полтавщини. Труды с.-госп. бот. I, вип. 3. Харків, 1927. С. 62–67.
12. Іллічевський С. Гербарій Полтавського Державного Музею. Збірник, присвячений 35-річчю музею / Під ред В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. Полтава, 1928. Т. I. С. 141–226.
13. Іллічевський С. Обслідування цілинних степів Полтавщини в 1927 році // Охорона пам'яток природи на Україні/ За ред. проф. О. Федоровського та Є. Лавренка. Збірник II. Харків, 1928. С. 89–113.
14. Іллічевський С. Цілинні степи Полтавщини та їх охорона. Вісник природознавства. 1929. № 1–2. С. 58–60.
15. Илличевский С. Об учреждении группы заповедников в Харьковской области УССР. Советская ботаника. 1936. № 1. С. 168–171.
16. Картка первинного обліку комплексної пам'ятки природи місцевого значення «Академія» (Форма 1 ДК ПЗФ). 2008. Рукопис.
17. Кигим С., Самородов В. З історії заповідного степу Полтавщини. *Навоколишнє середовище і здоров'я людини: Матеріали XI Всеукраїнського науково-практичного семінару*; за заг. ред. Н. О. Смоляр. Полтава: Астроя, 2025. С. 52–55.
18. Кигим С.Л., Самородов В.М., Чеботарьова Л.В. Полтавському товариству любителів природи 100 років: історична перспектива. *Біологія та екологія*. 2018. Т. 4, №1. С. 114–118.
19. Клеопов Ю.Д. Рослинність Карлівського степового заповідника ВУАН. Вісник Київського ботанічного саду. 1934. 17. С.41–86.
20. Коломійчук В.П., Шиндер О.І., Шевера М.В. Академічний (Карлівський) степ: сучасний стан охорони та зміни у складі фітобіоти. *V Всеукраїнські науково-практичні читання пам'яті професора І.І. Гордієнка (до 220-ї річниці з дня загибання Ніжинської вищої школи)*. Збірник статей (Ніжин, 24–25 вересня 2025 р.). Ніжин, 2025. С. 80–83.
21. Краснов А.Н. Материалы для флоры Полтавской губернии. Харьков: Университетская типография, 1891. 116 с.
22. Лавренко Є. Рослинність цілинних степів та їх охорона. *Краєзнавство*. 1928. 6–10. С. 20–33.
23. Ніколаєв М.Ф. Матеріали що до рослинності на степах Полтавщини. *Записки Полтавського інституту народної освіти*. 1927. Т. IV за 1926–1927 академ. рік. Полтава. С. 91–99.
24. От музея Полтавского губернского земства. *Художники*. 1913. №3. С. 78–79.

25. Охорона пам'яток природи на Україні / За ред. проф. О. Федоровського та Є. Лавренка. Збірник І. Харків, 1927. С. 78–84.
26. Пам'ятки природоохоронної літератури України. Антологія українських видань, присвячених охороні природи початку ХХ століття (1914–1932). Вип. 12. Київ, 2019. 330 с.
27. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. / Уклад.: В. М. Самородов, С. Л. Кигим; наук. ред. М. В. Гриньова. Полтава: РВВ ПДАА, 2009. 203 с.
28. Самородов В. М., Халимон О. В. Роль професора С.О. Іллічевського в розвитку ботанічних та природоохоронних досліджень в Україні. *Біологія та екологія*, 2020. Т. 6, № 1–2. С. 92–100.
29. Самородов В.М., Халимон О.В. Сергій Іллічевський (1895–1959?): життя в ім'я ботаніки / За наук. ред. В.М. Самородова. Полтава: Дивосвіт, 2021. 256 с.
30. Халимон О. Роль Полтавського краєзнавчого музею в науковій долі Сергія Іллічевського // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / Редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін. Вип. VI. Полтава: Дивосвіт, 2011. С. 315–333.
31. Халимон О.В., Смоляр Н.О. «Академія» — комплексна пам'ятка природи місцевого значення (природа). Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Карлівщина (Карлівська, Ланнівська та Мартинівська територіальні громади) / Упорядк., редак. О.Б. Супруненко. Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2022. С. 161–164.
32. Шалит М. С. 1932. Заповідники та пам'ятки природи України, Харків. 75 с.
33. Шарлемань М. Охорона природи. Київ: ДВОУ, 1921. 50 с.
34. Шарлемань М. ВУАН не використовує своїх заповідників! *За радянську академію*. 1932. № 31/22 (35/36): 3.
35. Güldenstädt J.A. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akad. der Wiss. hrsg. von P. S. Pallas. Theil 1. St. Petersburg, 1787. 511 s.
36. Güldenstädt J.A. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akad. der Wiss. hrsg. von P. S. Pallas. Theil 2. St. Petersburg, 1791. 552 s.